

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΜΙΑ «ΓΕΦΥΡΑ» ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Γιώργος Καραβοκύρης
Αναπλ. Καθηγητής στη
Νομική Σχολή του ΑΠΘ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η καταστρατήγηση του Συντάγματος είναι μια κλασική, διαχρονική έννοια, με ιδιαίτερη αναλυτική αξία για την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, καθώς συνδέεται άμεσα με την ισχύ του. Με αναφορά σε αυτήν, η θεωρία ελέγχει την ποιότητα της λειτουργίας και τη νομιμοποίηση των δημοκρατικών θεσμών. Αποτελεί μεταφορά της καταστρατήγησης του νόμου («*fraude à la loi*») από το ιδιωτικό δίκαιο στο δημόσιο και έχει την καταβολή της στον Μεσοπόλεμο και τη διάσημη μελέτη, το 1943, του Georges Liet-Vaux για την «*fraude à la Constitution*», με αφορμή την άνοδο στην εξουσία του Μουσολίνι, του Πεταίν και του Χίτλερ¹.

Η καταστρατήγηση χρησιμοποιείται ως όρος στον συνταγματικό λόγο ιδίως στις ανώμαλες συνταγματικά καταστάσεις και

¹ A. Le Pillouer, Georges Liet-Veaux, «*La fraude à la constitution—Essai d'une analyse juridique des révolutions communautaires récentes: Italie, Allemagne, France*», RDP 1943, A posteriori, Revue de droit public Σεπτέμβριος 2025, σελ. 115-117. Επίσης, Ξ. Γιαταγάνα, *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1/1975, σελ. 634-635. Ο Κ. Χρυσόγονος επισημαίνει ότι «σε ορισμένες περιπτώσεις η απώλεια κανονιστικής ποιότητας μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να οδηγεί στη μετάλλαξη ενός κανονιστικού Συντάγματος σε προσηματικό και τελικά σε αλλαγή της μορφής του κράτους (π.χ. από συνταγματικό κράτος σε εθνικοσοσιαλιστική δικτατορία). Γίνεται τότε λόγος για παραμερισμό (*Verfassungsbeseitigung*) ή για καταστρατήγηση (*fraude à la constitution*) του Συντάγματος. Η καταστρατήγηση (ή παραμερισμός) συνιστά συνεπώς μια θεμελιακής σημασίας πολιτειακή μεταβολή, η οποία συντελείται με τήρηση, έστω και επιφανειακά, των συνταγματικών τύπων. Ως ιστορικά παραδείγματα αναφέρονται η ανάληψη της εξουσίας από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα στη Γερμανία το 1933 και η εγκαθίδρυση του καθεστώτος του Βισού στη Γαλλία το 1940, με παράλληλη αναθεώρηση του Συντάγματος με την προβλεπόμενη διαδικασία και πλειοψηφία». Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2022, σελ. 71.

σε περιόδους σοβαρής κρίσης για τους θεσμούς και τα δικαιώματα, καθώς και σε μεμονωμένες υποθέσεις με μείζον συνταγματικό και δικαιοπολιτικό ενδιαφέρον². Σύμφωνα με τον Ξ. Γιαταγάνα, η καταστρατήγηση παραπέμπει στην εγκατάσταση μιας νέας συνταγματικής τάξης, δίχως την ανατροπή, τουλάχιστον φανερά, της προηγούμενης³. Συνιστά, όταν συντελείται δίχως να έχει λάβει χώρα συνταγματική αναθεώρηση, μια μορφή εξαιρετικά σημαντικής άτυπης, λανθάνουσας συνταγματικής μεταβολής⁴. Ο ορισμός της θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: είναι ο τυπικός σεβασμός της συνταγματικής διαδικασίας/φόρμας/διάταξης και η παράλληλη υπονόμηση, αναίρεση, αλλοίωση⁵, η παραβίαση του πνεύματος του Συντάγματος⁶. Αναδεικνύει, συνεπώς, η καταστρατήγηση τη θεμελιώδη αντίφαση που μπορεί να προκύψει ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα, την τυπική και την ουσιαστική συνταγματικότητα, ενώ υποδηλώνει και την κρυφή, κάτω από το διαδικαστικό «ραντάρ», πρόθεση της ουσιαστικής καταπάτησης των αξιών και των αρχών του Συντάγματος. Ωστόσο, ο Γ. Γεραπετρίτης σημειώνει ότι δεν πρέπει να συγχέεται η έννοια με τη συνταγματική «ορθότητα» ή την «ευθυκρισία», διότι παραμένει αδιάφορη η ενδιάθετη βούληση των κρατικών οργάνων κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους για να διαπιστωθεί η αντικειμενική αλλοίωση του Συντάγματος⁷. Ο Ξ. Κοντιάδης επισημαίνει ότι σε «τέτοιου είδους διατάξεις,

² Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 71-72 και 132-137· *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων*, 2013· Χ. Κουρουνδής, *Το «Μνημόνιο» ως έκφραση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude à la Constitution), constitutionalism.gr 12.7.2011*· Γ. Γεραπετρίτης, «Πολιτική και καταστρατήγηση του Συντάγματος», σε: Ι. Καμτσιδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, 2010, σελ. 61-62. Βλ. τις συμβολές συνολικά του τόμου για την καταστρατήγηση με αφορμή την προεδρική εκλογή και για τη σύνοψη της σχετικής συζήτησης Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 32», σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδοση, Syntagma Watch, 2023, σελ. 14 επ.

³ Ξ. Γιαταγάνας, ό.π., σελ. 629-630· Γ. Γεραπετρίτης, ό.π., σελ. 62.

⁴ Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 72.

⁵ Ο Α. Μανιτάκης σημειώνει ότι «Ως αλλοίωση του Συντάγματος θα μπορούσαμε να νοήσουμε την παραμόρφωση ή στρέβλωση του πραγματικού νοήματος ή του πνεύματός του παρά την επιφανειακή τήρηση του γράμματός [...] Η αλλοίωση του Συντάγματος δεν πρέπει να συγχέεται με τη μεμονωμένη, ευθεία παραβίασή του. Διότι, ναί μεν έχει και αυτή ως αποτέλεσμα την παραβίαση του Συντάγματος, πλην όμως η πρώτη συνιστά μια δόλια ή έμμεση, σταθερή και επαναλαμβανόμενη παραβίαση του πνεύματος ή της λογικής του. Η αλλοίωση είναι μια διακεκριμένη παραβίαση του Συντάγματος, που επέρχεται με την στρέβλωση του νοήματός του. Ως αλλοίωση με την στενή έννοια μπορεί να χαρακτηριστεί και μια μεμονωμένη καταστρατήγηση του νοήματος συγκεκριμένης διάταξης». Βλ. Ιδίου, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. 1, 2004, σελ. 373. Στην έννοια της αλλοίωσης αναφέρεται επίσης ο Χ. Κουρουνδής, ό.π.

⁶ Όπως επισημαίνει ο Σ. Μήτας, «διαφορετική εξάλλου και από την περίπτωση παραβίασης του Συντάγματος, είναι η καταστρατήγησή του. Όρο, με τον οποίο αποκαλούμε την πρακτική των κρατικών οργάνων να ακολουθούν μεν φαινομενικά μια συνταγματική πρόβλεψη, επί της ουσίας όμως δε να την εφαρμόζουν προσπερνώντας ή διαστρέφοντας το νόημα της». Βλ. Ιδίου, *Τι σημαίνει «θεσμική εκτροπή»*, Syntagma Watch 12.05.2019.

⁷ Ειδικότερα, ο Γ. Γεραπετρίτης υπογραμμίζει ότι «Η θεωρία της αμφίβολης συνταγματικής ευθυκρισίας έρχεται στην πραγματικότητα να καλύψει το συνειδητό κενό του Συντάγματος σε σχέση με τα παραγωγικά αίτια της βούλησης ενός κρατικού οργάνου. Κατά την άσκηση συνταγματικών του αρμοδιοτήτων, δεν αξιολογείται η ενδιάθετη βούληση των κρατικών οργάνων και τούτο διότι το ζητούμενο στις περιπτώσεις αυτές είναι η αρμοδιότητα να ασκείται στο ερμηνευτικό πλαίσιο που προσδιορίζουν τόσο η γλωσσική διατύπωση του κανόνα όσο και το πνεύμα του [...]. Βεβαίως, είναι πιθανό η αλλοίωση του πνεύματος ενός συνταγματικού κανόνα να γίνεται ενσυνειδήτως ώστε να εξυπηρετηθεί σκοπός άλλος από εκείνον για τον οποίο έχει τεθεί ο κανόνας. Ενόσω όμως η αντικειμενική αλλοίωση συνιστά αναγκαίο και επαρκή όρο για την κατάφαση της καταστρατήγησης, η εξυπηρέτηση αλλότριου σκοπού ούτε απαιτείται ούτε αρκεί για να στηριχθεί η συνταγματική αυτή απόκλιση». Βλ. Ιδίου, ό.π., σελ. 64-65.

όπου δεν κρίνεται αναγκαία η ηθική ανάγνωση, είναι κατεξοχήν εκείνες που ορίζουν διαδικασίες και μάλιστα αυτές που αφορούν εκλογή κρατικών οργάνων»⁸. Ο Δ. Τσάτσος υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα δεν μπορεί να γίνεται «ερμηνευτικός περίγελος», όταν κατάφωρα εργαλειοποιείται⁹, και ο Κ. Χρυσόγονος υπογραμμίζει ότι η συμπεριφορά των κρατικών οργάνων (εν προκειμένω για την περίπτωση της προεδρικής εκλογής) «δεν αποτελεί *a priori* ένα αποκλειστικά πολιτικό ζήτημα, το οποίο δεν αξιολογείται συνταγματικά, ούτε μπορεί να εξετασθεί μόνο με όρους συνταγματικής “ευπρέπειας” (ή απρέπιας)», καθώς όταν προσβάλλει ευθέως το πνεύμα του Συντάγματος, παρότι σέβεται τον τύπο, μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία της καταστρατήγησης¹⁰. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς, ότι πρόκειται για μια απαιτητική ερμηνευτικά έννοια, καθώς στα κριτήρια της διαπίστωσής της εισέρχονται όροι που ξεφεύγουν από τον διαδικαστικό τύπο και εντάσσονται στην επικράτεια του πνεύματος του Συντάγματος και συνεπώς είναι εξ ορισμού πιο ανοικτοί σε εκτιμήσεις και αξιολογήσεις της κοινότητας των ερμηνευτών του. Για αυτό και κάποιες φορές είναι λεπτή για τη συνταγματική θεωρία η διάκριση ανάμεσα στην αλλοίωση του πνεύματος του Συντάγματος και την πολιτικά αξιολογήσιμη και κατακριτέα εφαρμογή του.

Η καταστρατήγηση επιγραμματικά έχει εμπεδωθεί και είναι πλήρως αποδεκτή ως εννοιολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται από τη συνταγματική κοινότητα για να διαγνωστούν τα ενίοτε θολά όρια ανάμεσα στην εξαίρεση και την κανονικότητα, την ονομαστική και την ουσιαστική εκπλήρωση των συνταγματικών επιταγών. Παράλληλα, αναδεικνύει την κόκκινη γραμμή που χωρίζει την ερμηνευτική ευελιξία, την προσαρμοστικότητα και την ανθεκτικότητα του συνταγματικού κειμένου¹¹ από την αθέμιτη μεταλλαγή και έκπτωσή του σε ένα επί της ουσίας κενό γράμμα, δίχως επιτελεστική δύναμη, αποξενωμένο πλήρως από τις αρχές του, τόσο σε περιόδους κρίσεων, όσο και σε αμφιλεγόμενες υποθέσεις, που δοκιμάζουν τη συνοχή και την κανονιστικότητα του συνταγματικού κειμένου, όπως για παράδειγμα η «ψήφος Αλευρά» το 1985, η τεχνητή διάλυση της Βουλής για λόγους αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, η εφαρμογή του άρθρου 86 παρ. 3 Σ., η προσχηματική επίκληση θέματος εξαιρετικής σημασίας για τη διάλυση της Βουλής σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 2 Σ., η μη πλήρωση των 3 κενωθισίων εδρών με αναπληρωματικές εκλογές κατά το άρθρο 53 παρ. 2 Σ μετά την ακύρωση της εκλογής 3 Βουλευτών από το ΑΕΔ κ.ά.¹².

Η επιστροφή, ωστόσο, στην έννοια της καταστρατήγησης δεν έχει μόνον ιστορικό ή δογματικό

⁸ Ξ. Κοντιάδης, «Άρθρο 32», ό.π., σελ. 15.

⁹ Δ. Τσάτσος, *Μην κάνετε το Σύνταγμα «περίγελος»*, (Συνέντευξη), ΔτΑ 2009, 1053 επ.

¹⁰ Κ. Χρυσόγονος, «Συνταγματική πραγματικότητα και φαντασικό Σύνταγμα», σε: Ι. Καμτσιόδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, ό.π σελ. 144-145. Σύμφωνα με τον Κ. Χρυσόγονο «θα μπορούσε πάντως να επισημανθεί ότι ο παραπάνω ορισμός της καταστρατήγησης είναι υπερβολικά περιοριστικός, σε ό,τι αφορά την προϋπόθεση να συντελείται αυτή με “απόλυτο σεβασμό προς το γράμμα” και κατά διαστρέβλωση (μόνο) του “πνεύματος” του Συντάγματος (ή, καλύτερα, της *ratio* των διατάξεών του). Στην πραγματικότητα, στην πορεία προς την καταστρατήγηση μπορεί να εμφανίζονται και επεισόδια επιμέρους παραβίασης του θεμελιώδους νόμου ή και της κοινής νομοθεσίας, χωρίς όμως να αποτελούν το κυρίαρχο στοιχείο, ποσοτικά και ποιοτικά, της πορείας αυτής» (σελ. 145).

¹¹ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, 2016. Βλ. επίσης, Ευ. Βενιζέλο, *Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019*, ΕφημΔΔ 6/2019, σελ. 682-691.

¹² Βλ. την εισήγηση/συμβολή του Χ. Τσιλιώτη στο συνέδριο.

ενδιαφέρον, ούτε συμβάλλει απλά στην κατανόηση ή την ερμηνεία των συνταγματικών επίδικων ή της δικαιοπολιτικής συγκυρίας. Μέσα και πέρα από τα συνταγματικά γεγονότα, η μελέτη και η χρήση της έννοιας αποκτά ιδιαίτερο επιστημολογικό και μεθοδολογικό ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύει κάποια ταυτοτικά χαρακτηριστικά της συνταγματικής μας παράδοσης και ειδικότερα της συνταγματικής θεωρίας στη Μεταπολίτευση. Σε αυτήν έχει εδραιωθεί μια ισχυρή αντίληψη για το Σύνταγμα και τον ρόλο του συνταγματολόγου, η οποία έχει προνομιακό πεδίο το οργανωτικό μέρος του Συντάγματος, εκεί που η απουσία του δικαστικού ελέγχου (π.χ. *interna corporis*, ουσιαστικές προϋποθέσεις έκδοσης ΠΝΠ κ.ά.) διαστέλλει το ερμηνευτικό περιθώριο και δημιουργεί την αμφισημία και συνάμα την ελευθερία για τον αναγνώστη του συνταγματικού κειμένου. Εντός της δημοκρατικής φιλελεύθερης συνθήκης, παρότι δεν υπάρχουν οι πολιτειακές ανατροπές, όπως για παράδειγμα στη Μεταπολίτευση, η καταστρατήγηση, η οποία για τον Α. Μανιτάκη προϋποθέτει μεθοδολογικά τη (σχετική έστω) διάκριση ανάμεσα στο δίκαιο και τη πολιτική¹³, διατηρεί αναλλοίωτη τη σημασία της, ως μια μορφή συνεχούς ελέγχου της εξουσίας και ως μια διαρκής υπενθύμιση ότι η διαστρέβλωση του συνταγματικού κανόνα δεν αποτελεί απαραίτητα ένα εξαιρετικό γεγονός, αλλά μια πρακτική που μπορεί να οδηγήσει σε μια «νέα κανονικότητα», στην οποία μπορεί να επικρατήσει, πολλές φορές χωρίς να γίνει αμέσως αντιληπτή, αυτή η τάση που ο Σ. Βλαχόπουλος έχει αποκαλέσει «συνταγματικό μιθριδατισμό»¹⁴. Δεδομένης δε της μετάπτωσης, την τελευταία εικοσαετία, σε μια εποχή ανασφάλειας και αβεβαιότητας για τα κεκτημένα του σύγχρονου συνταγματισμού, από ένα Σύνταγμα των «ορίων» σε ένα Σύνταγμα των «σκοπών», και της τάσης, τόσο στη θεωρία, όσο και, το σημαντικότερο, στη νομολογία, της λειτουργικής ανάγνωσης των συνταγματικών κανόνων και της υποχώρησης του εγγυητισμού, η προσφυγή (και) στην έννοια της καταστρατήγησης ανταποκρίνεται, από την άποψη της θεωρίας, στο αίτημα της εγρήγορης και της ετοιμότητας του συνταγματικού λόγου¹⁵.

II. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Σε πρόσφατο τεύχος της *Revue de Droit Public* (RDP, Σεπτέμβριος 2025), ο καθηγητής στο Πα-

¹³ Σύμφωνα με τον Αντώνη Μανιτάκη, «η εργαλειώδη, πάντως, χρήση του Συντάγματος από τα πολιτικά κόμματα και, γενικά, η επίκλησή του ή και η αγνόησή του από τα ίδια για “κοντόφθαλμους” κομματικούς σκοπούς συνιστά σίγουρα μια συμπεριφορά πολιτικά καταδικαστέα και από την άποψη της συνταγματικής ηθικής αξιόμνητη, δεν αποτελεί όμως αυτόχρονα και “παραβίαση” ούτε καν “καταστρατήγηση” του Συντάγματος». Βλ. Ιδίου, «Παραβίαση του Συντάγματος, καταστρατήγησή του ή απλώς συνταγματική απρέπεια;», σε: Ι. Καμτσιόδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, 2010, σελ. 53.

¹⁴ Σ. Βλαχόπουλος, *Συνταγματικός μιθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας*, 2020.

¹⁵ Για τη λειτουργική αυτή μεταλλαγή του Συντάγματος βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024. Επίσης, για την προβληματική της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων, τη διάκριση σκοπών-ορίων και τη σχέση σκοπών και ελευθεριών βλ. Χ. Ανθόπουλο, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εν όψει του άρθρου 25§§ 2, 3 και 4 του Συντάγματος*, 1993· Κ. Γιαννακόπουλο, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και την κοινοτική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 733 επ.· Ν. Παπασπύρου, *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί*, 2019.

νεπιστήμιο της Nanterre Arnaud Le Pillouer επιστρέφει στη διάσημη μελέτη του Liet-Vaux και επαναπροσδιορίζει με ένα ανατρεπτικό άρθρο τη συζήτηση για την καταστρατήγηση ή την αλλοίωση του Συντάγματος. Ο Le Pillouer υπογραμμίζει ότι ο Liet-Vaux δεν προέβη, όπως κατά κανόνα ερμηνεύθηκε στη συνέχεια, σε μια αποδοκιμασία ή καταγγελία της έννοιας, αλλά, εμμέσως πλην σαφώς, στην υπεράσπισή της, με αντικείμενο την άνοδο στην εξουσία του Πεταίν το 1940 και την παραβίαση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Κοντολογίς, το κείμενο έμελλε να μείνει στην ιστορία των νομικών ιδεών για το αντίθετο από αυτό που αναδεικνύει, καθώς η καταστρατήγηση του Συντάγματος μπορεί να δικαιολογηθεί –έστω λελογισμένα για την ακρίβεια– με όρους πολιτικής απόφασης, σκοπιμότητας και νομιμοποίησης¹⁶. Ο Liet-Vaux επισημαίνει ότι η καταστρατήγηση του Συντάγματος και δη της αναθεώρησής του, μια μορφή ειρηνικής νομικής επανάστασης, μπορεί να αποβεί τελικά γόνιμη και να μας απαλλάξει από αναταραχές και εξεγέρσεις, εφόσον βέβαια η σχετική αναθεώρηση της διάταξης για την αναθεώρηση αφορά διαδικαστικά όρια ή ελαφρώς την ουσία και όχι τον πυρήνα και τα θεμέλια της διάταξης¹⁷. Και τούτο, γιατί όπως τονίζει ο Le Pillouer, στη γραμμή αυτή της θεωρίας, με αφετηρία τον Liet-Vaux, το Σύνταγμα φέρει μια σειρά από θεμελιώδεις πολιτικές αξίες που δεν μπορεί καμία πολιτική εξουσία να αγγίξει, μέσα π.χ. από την τακτική της αναθεώρησης της αναθεώρησης («double révision»). Ξαναδιαβάζοντας, συνεπώς, προσεκτικά τον συγγραφέα, αντιλαμβανόμαστε ότι η καταστρατήγηση παραπέμπει σε μια αντίληψη «ουσιαστικού» ή «πολιτικού» Συντάγματος, που εκτείνεται πέρα από αυτήν του φορμαλιστικού ή «καθαρά» νομικού Συντάγματος. Έτσι, αυτή η ουσιαστική ή και ουσιοκρατική αντίληψη έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή κελσενική θέση, σύμφωνα με την οποία μια νομική φόρμα μπορεί να έχει οποιοδήποτε περιεχόμενο¹⁸.

Στη μελέτη του Liet-Vaux, κρύβεται, σύμφωνα πάντα με τον Le Pillouer, η δημοφιλία στη μετέπειτα συνταγματική θεωρία της έννοιας της καταστρατήγησης υπό την οπτική της ουσιαστικής και αξιακής συνταγματικής υπεράσπισης της δημοκρατικής τάξης απέναντι στη φορμαλιστική εργλειοποίηση και τελικά στην ευθεία υπονόμευσή της. Διατηρεί δηλαδή πάντα, χωρίς αμφιβολία, η καταστρατήγηση τη βασική, θετική λειτουργία της προστασίας της συνταγματικής τάξης έναντι όσων την αμφισβητούν. Όμως, η επιστροφή στον Liet-Vaux έχει σημασία –δεν πρόκειται περί ακαδημαϊκής διαστροφής– γιατί καταδεικνύει, πίσω από τις γραμμές του κειμένου, μια απόκλιση της έννοιας από την καθαρή θετικιστική θεωρία –που προτιμά να μιλά ευθέως για παραβίαση του Συντάγματος– και την εκβολή της σε μια περισσότερο ουσιαστική και ηθικοπολιτική ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου, αυτή που αναζητά, μεθοδολογικά και επιστημολογικά, το πραγματικό και αντικειμενικό «πνεύμα» του Συντάγματος¹⁹.

Από την άλλη, η θεωρία της καταστρατήγησης έχει, κατά κοινή ομολογία στη θεωρία, και μια δεύτερη όψη, που επίσης είναι υπαρκτή και αναδεικνύεται στο κείμενο του Liet-Vaux, μια ιδιαίτερα σημαντική, μεταπολεμική, «στιγμή», που χαρακτηρίζεται από την αυστηρή προσήλωσή της στον νομικό, αποτελεσματικό έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτό, η συ-

¹⁶ A. Le Pillouer, ό.π., σελ. 120-121.

¹⁷ Ibidem, σελ. 116.

¹⁸ Ibidem, σελ. 118.

¹⁹ Ibidem, σελ. 120.

νταγματική θεωρία θέτει σε σχέση με την καταστρατήγηση το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης του Συντάγματος ως άμυνα απέναντι στην αυθαιρεσία και την εργαλειοποίηση της εξουσίας, στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας²⁰. Αναπτύσσει συνεπώς, ταυτόχρονα, η έννοια, πέρα από την πολιτική αναγκαιότητα και τη νομιμοποίηση, και τη δικαιοκρατική λειτουργία της, που τοποθετείται στον αντίποδα της πολιτικής και δίνει έμφαση στην κανονιστικότητα και την τήρηση του Συντάγματος, τον ισχυρό ρόλο του δικαστή –ακόμη και ως ελεγκτή του αναθεωρητικού νομοθέτη– και τη θεσμική θωράκιση και εμπέδωση του Κράτους δικαίου, πάλι όμως, όπως και στην πολιτική της στιγμή, ως ζήτημα αρχών. Η καταστρατήγηση καταξιώνεται ως μια φιλελεύθερη και εγγυητική ρήτρα που περιορίζει τον δήμο, όταν αυτός «παρεκτρέπεται» ή επιχειρεί να «αυτοκτονήσει». Για αυτό, όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Le Pillouer, η κατοχύρωση του όρου συνιστά παράλληλα και έναν «θρίαμβο» της νομικής *raison* πάνω στην πολιτική δύναμη²¹. Στη Γαλλία βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι η σχετική συζήτηση για τον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης εγείρει πάντα σοβαρές ενστάσεις ως προς τον αντιδημοκρατικό περιορισμό της λαϊκής κυριαρχίας και της συντακτικής εξουσίας²², ενώ, αντιθέτως, στην αγγλοσαξωνική συνταγματική θεωρία το θέμα των «αντισυνταγματικών αναθεωρήσεων» έχει καταστεί ιδιαίτερα δημοφιλές τα τελευταία χρόνια και μάλιστα σε μια ευρύτατη, πλούσια συγκριτική διάσταση²³.

III. Η ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Στη Μεταπολίτευση, όπως και σε κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία, δεν εκπληρώνεται πραγματολογικά η πιο βασική συνθήκη για την κλασική χρήση της έννοιας της καταστρατήγησης του Συντάγματος, αυτή δηλαδή μιας (δήθεν) «νομότυπης» αυτοκτονίας του Δήμου, όπως στον Μεσοπόλεμο

²⁰ Ibidem, σελ. 117. Ο Le Pillouer υπογραμμίζει ότι το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης δίνει λαβή σε κριτικές ως προς τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του και στηρίζεται στην φανταστική (εν μέρει, καθώς ο όρος που χρησιμοποιεί το συγγραφέας είναι «semi-mythe») υπόθεση ότι δικαστής μπορεί να ενεργεί παθητικά και να διαπιστώνει το «φιλοσοφικό θεμέλιο» του Συντάγματος (βλ. σελ. 121). Όπως επισημαίνει ο Χ. Κουρουνδής, «στις παραπάνω περιπτώσεις η νομική σημασία των γεγονότων έγκειται στο γεγονός ότι το συνταγματικό όργανο στο οποίο επαφιόταν η αναθεωρητική εξουσία, στα πλαίσια άσκησης της αρμοδιότητάς του, άλλαζε ουσιωδώς τους κανόνες αναθεώρησης για το μέλλον. Η πρακτική αυτή, λοιπόν, έθεσε το γενικότερο ζήτημα της ύπαρξης ή μη ορίων στην αναθεωρητική διαδικασία. Η συνταγματική αλλοίωση συνίσταται στο ότι οι κανόνες που αφορούν την αναθεωρητική διαδικασία διαθέτουν μια διαφορετική ποιότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους, καθώς προσδιορίζουν την εξουσία της “αρμοδιότητας της αρμοδιότητας” (*la compétence des compétences*). Η αλλαγή αυτών των κανόνων, ακόμα και με σεβασμό των διαδικασιών, δείχνει ότι το υποκείμενο της αρμοδιότητας της αρμοδιότητας έχει αλλάξει. Ειδικά τα όρια μεταξύ συντακτικής και αναθεωρητικής (συντεταγμένης) εξουσίας καταλύονται». Βλ. Ιδίου, *Το «Μνημόνιο» ως έκφραση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude à la Constitution)*, ό.π. Στην πραγματικότητα ο δικαστικός έλεγχος της αναθεωρητικής διαδικασίας θέτει με ένταση ένα ερώτημα αρχής για κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία, δηλαδή το ποιος έχει την τελευταία λέξη (της κυριαρχίας και της ερμηνείας). Βλ. σχετικά για μια σύνοψη της συζήτησης, ιδίως στη Γαλλία, Γ. Καραβοκύρη, «Κυριαρχία και ερμηνεία. Αναζητώντας τον κυρίαρχο λαό», σε Χ. Παπαχαλαράμους/Χ. Παπαστυλιανός (επιμ.), *Κυριαρχία, Ετερότητα, Δικαιώματα*, 2013, σελ. 21-90.

²¹ A. Le Pillouer, ό.π., σελ. 119.

²² Ibidem, σελ. 120.

²³ Βλ. Σχετικά Υ. Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers*, 2017· J. I. Colón-Ríos, *Weak Constitutionalism: Democratic Legitimacy and the Question of Constituent Power*, 2012. Βλ. επίσης R. Albert, *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*, 2019.

και στην περίπτωση της Ιταλίας, της Γερμανίας ή του καθεστώτος του Vichy²⁴. Ούτε από την άλλη θα επικεντρωθεί στην Ελλάδα η χρήση της έννοιας στον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης του Συντάγματος ή στη διαφύλαξη της «ιερότητας» του άρθρου 110 Συντάγματος. Εξάλλου, η πλειονότητα των Ελλήνων συνταγματολόγων θα υποστηρίξει τη δυνατότητα να αναθεωρηθούν λελογισμένα, ελαφρά, τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης, για λόγους ταχύτητας, ευελιξίας και καλύτερης προσαρμογής του κειμένου στην ροή των πραγματικών συνθηκών²⁵. Την ίδια στιγμή, λαμβάνοντας υπόψη σχετικά νομολογιακά δεδομένα (ΑΕΔ 11/2003 και η ΣτΕ (Ολ.) 2512/2016), γίνεται δεκτή στη θεωρία και η δυνατότητα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης του Συντάγματος²⁶.

Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην ελληνική έννομη τάξη βρίσκει απήχηση, τόσο η πολιτική, όσο και η νομική φύση και λειτουργία της έννοιας της καταστρατήγησης, όπως αυτές εντοπίζονται στις θεωρητικές της καταβολές. Λειτουργώντας τελικά ως ένας σύνδεσμος, μια «γέφυρα» μεταξύ της πολιτικής και του δικαίου, η αναφορά στην καταστρατήγηση επιτρέπει την ανάπτυξη του συνταγματικού λόγου ταυτόχρονα ως ηθικοπολιτικού και ως νομικού επιχειρήματος, σε υποθέσεις που έχουν δοκιμάσει την ερμηνευτική αντοχή του Συντάγματος. Η επισήμανση της αλλοίωσης του Συντάγματος, πέρα από τις μεγάλες κρίσεις, γίνεται πιο «καθημερινή», αποκρυσταλλώνεται ως μια υπεράσπιση της κανονιστικότητας και του σεβασμού. Διατηρεί η θεωρία το νομικό επιχειρήμα της και εμπλουτίζει την ερμηνεία και την αντίληψη του Συντάγματος πέρα από τον τύπο. Εκφράζει δηλαδή μια θεμελιώδη υποψία και κριτική απέναντι σε αυτό που ο Liet-Vaux στο άρθρο του περιέγραφε ως τη στροφή του νόμου ή του Συντάγματος ενάντια στον εαυτό του²⁷.

Περαιτέρω, η επίκληση της έννοιας μοιάζει να ικανοποιεί μια συγκεκριμένη επιστημολογική και μεθοδολογική συνθήκη για την ελληνική συνταγματική θεωρία: τη δεδομένη πολιτικότητα του συνταγματικού δικαίου, ιδίως, αλλά όχι μόνο, στη Μεταπολίτευση, η οποία αναγνωρίζει στον συνταγματολόγο, με εμβληματική φιγούρα τον Αριστόβουλο Μάνεση, μια «αντιεξουσιαστική» προκατανόηση και τον ρόλο του ελεγκτή της (αυθαίρετης) βούλησης των κυβερνώντων²⁸. Για αυτό και

²⁴ Βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία Α. Κεσσόπουλο, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, 2018.

²⁵ Για την αναθεώρηση της διάταξης για την αναθεώρηση και τις θέσεις της ελληνικής θεωρίας βλ. τον σχετικό φάκελο στο [link](#). Επίσης, Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., σελ. 17-18.

²⁶ Βλ. για τον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», ό.π., σελ. 18. Ωστόσο, ο Ευ. Βενιζέλος σημειώνει ότι «το ΑΕΔ έκρινε, χωρίς καμία αιτιολογία, ότι ο ισχυρισμός αυτός προβάλλεται παραδεκτώς από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας. Τέτοιου είδους παρεμπόδιση, παντελώς ανατιολόγητες, αξιωματικές διαπιστώσεις για τα όρια του δικαστικού ελέγχου επί της αναθεωρητικής διαδικασίας, θέτουν υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία του δικαστικού ελέγχου και παράγουν ανεπίτρεπτη για κράτος δικαίου αβεβαιότητα. Το ΑΕΔ εκφράστηκε για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα σε μια δευτερεύουσα αναφορική πρόταση, προφανώς γιατί θα απέρριπτε στην ίδια φράση τον ισχυρισμό ως ερειδόμενο επί εσφαλμένης προϋποθέσεως, δηλαδή ως ουσιαστικά αβάσιμο. Όμως η δευτερεύουσα αναφορική αυτή πρόταση χρησιμοποιείται τώρα για να θεμελιώσει ισχυρισμούς που μεταβάλλουν το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 110 Σ.». Βλ. Ιδίου, *Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος*; [constitutionalism.gr](#) 28.11.2018.

²⁷ Α. Le Pillouer, ό.π., σελ. 120.

²⁸ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Αριστόβουλος Μάνεσης, ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού*, [constitutionalism.gr](#) 21.12.2022· Χ. Ανθόπουλο, *Η συνταγματική διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση*, ΕφημΔΔ

ο συνταγματικός λόγος πολλές φορές δεν θα περιοριστεί στο τι ισχύει στο θετικό δίκαιο και στην κατανόησή του, αλλά θα καταστεί ένας λόγος προγραμματικός ή αξιολογικός για το πώς πρέπει να ερμηνεύεται το Σύνταγμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συνταγματική θεωρία στην καταστρατήγηση εγγράφεται σε ένα πεδίο ηθικής, πολιτικής, αξιακής, φιλοσοφικής και (δι)υποκειμενικής ερμηνείας του Συντάγματος που συμπληρώνει ή υπερβαίνει τη θετικιστική του ανάγνωση ή την καθαρή, με κελσενικούς και ορθόδοξους όρους, νομική του ερμηνεία. Αναζητά το πραγματικό, αληθινό νόημα (πέρα από το γράμμα) του συνταγματικού κειμένου, για να διαπιστώσει αν αυτό υφίσταται κάποια θεμελιώδη αλλοίωση, υπό μια προσχηματική τήρηση των συνταγματικών διαδικασιών. Πολλές φορές μάλιστα, η χρήση του όρου εν γένει του «ευτελισμού» του Συντάγματος μπορεί να αποδειχθεί ρητορικά πιο ισχυρή από την ίδια την παραβίαση του Συντάγματος²⁹. Κι αυτό γιατί εντοπίζει κακοβουλία στις προθέσεις, του σκοπούς, τα παραγωγικά αίτια δηλαδή της βούλησης των κυβερνώντων και αποκτά μεγάλη ηθική βαρύτητα για την αντίληψη που έχουν για το Σύνταγμα. Σε κάθε περίπτωση, όταν εγκαταλείψουμε την ασφάλεια του περισσότερο ή λιγότερο «κλειστού» θετικισμού και εισερχόμαστε στο πεδίο μιας ουσιαστικής εκτίμησης και αξιολόγησης των σκοπών που καθορίζουν τον κανόνα, υπό το πρίσμα των αξιών, τόσο περισσότερο ανοιγόμαστε στην επικράτεια του ηθικοπολιτικού επιχειρήματος. Διόλου τυχαία εκεί παρατηρούνται και οι διαφωνίες μεταξύ των θεωρητικών, όταν η λέξη καταστρατήγηση έρχεται στο προσκήνιο: αυτοί που την επικαλούνται μιλούν επί της ουσίας και της αξιακής θεμελίωσης του Συντάγματος και αυτοί που θα την απορρίψουν καταφεύγουν στο γράμμα και την τήρηση του νομικού τύπου.

Δεν είναι όμως μόνον αυτή η δικαιοπολιτική καταγωγή της έννοιας, αλλά και συχνά το ίδιο το αντικείμενο, το πεδίο της ερμηνείας που της ταιριάζει, ευνοεί και καλλιεργεί τη χρήση της. Σε πολλές από τις επίμαχες περιπτώσεις, οι οποίες τοποθετούνται στο οργανωτικό πεδίο του Συντάγματος, ελλείπει δικαστικού ελέγχου στα *interna corporis* και σχετικού νομολογιακού προηγούμενου, εάν μεγάλο ερμηνευτικό κενό δημιουργείται, ένας χώρος όπου προνομιακά μπορεί να διατυπωθεί το επιχείρημα της καταστρατήγησης, με αναφορά στην ορθή λειτουργία των θεσμών και του Κοινοβουλίου. Δίχως, συνεπώς, την προηγούμενη ή την επικείμενη παρέμβαση του δικαστή, όλα μπορούν και όλα θα λέγαμε έχουν ειπωθεί, με φόντο όχι μόνο το θετικό δίκαιο, αλλά και τον πολιτικό έλεγχο και τη λογοδοσία των κυβερνώντων.

Ανάμεσα, λοιπόν στο δίκαιο και την πολιτική, η καταστρατήγηση μοιάζει να αποδίδει κάποιες μεθοδολογικές και επιστημολογικές προκείμενες της μεταπολιτευτικής συνταγματικής θεωρίας: μια μετα-θετικιστική, κριτική και υποψιασμένη θέση που εκφέρεται με αναγωγή στον κανόνα του δικαίου, αλλά και τις ηθικοπολιτικές αξίες και αρχές, σε μια θεμελιακή ιδέα και ισχυρή προκατανόηση του δικαιοπολιτικού αγαθού, που επιδρά στην αντίληψή μας για το Σύνταγμα. □

5/2023, σελ. 474.

²⁹ Σύμφωνα με τον Α. Μανιτάκη, «Αν με ρωτούσαν τι θα προτιμούσα, τη γελοιοποίηση του Συντάγματος ή την παραβίασή του; Θα απαντούσα χωρίς δισταγμό την παραβίασή του, διότι η παραβίαση είναι στιγμιαία, μπορεί να διορθωθεί και υπάρχουν και κυρώσεις. Η γελοιοποίηση έχει διάρκεια, είναι διάχυτη και αφήνει ίχνη». Βλ. Ιδίου, *Ανάμεσα στη γελοιοποίηση και στην ασέβεια*, Η Καθημερινή 31.07.2016.